

مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان سعودی برای واقعه منای سال ۱۳۹۴

محسن عبدالهی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۸/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۱۶

چکیده

از دحام صبحگاه روز دوم مهر ماه ۱۳۹۴ منا به کشته شدن حداقل ۲۰۷۰ حاجی از ۲۷ کشور از جمله ۴۶۴ زائر ایرانی منتهی شد. بررسی وقایع موجود این حادثه نشان می‌دهد که این حادثه به دلیل سوء مدیریت مقامات عربستان سعودی در برگزاری مناسک حج رخ داده است. لذا این پرسش مطرح می‌شود که آیا دولت عربستان سعودی با نقض تعهدات بین‌المللی خود برای جبران خسارات ناشی از حادثه منا دارای مسئولیت حقوقی است. مقاله با بهره‌گیری متدولوژی فرضی و مشروط و با شناسایی تعهدات مرتبط با حادثه مزبور به دنبال اثبات این فرضیه است که مقامات مسئول برگزاری مناسک حج مرتکب نقض تعهدات بین‌المللی شده‌اند که به دولت عربستان سعودی قابل انتساب است؛ تعهداتی نظیر حق حیات، حق بر برخورداری از بهداشت و خدمات درمانی، عدم تبعیض، و اطلاع و دسترسی کنسولی. مطابق یافته‌های این مقاله دولت ایران می‌تواند و باید رسماً به مسئولیت دولت عربستان سعودی استناد کند هرچند که مسئله استناد به مسئولیت با مسئله اجرای آن در واقعیت جامعه بین‌المللی متفاوت است.

کلید واژگان

حق حیات، حق بر بهداشت، عدم تبعیض، دسترسی‌های کنسولی، قصور، مسئولیت بین‌المللی، عربستان سعودی.

* دانشیار حقوق بین‌الملل دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

مقدمه

حادثه منای عربستان در دوم مهر سال ۱۳۹۴ تراژدی کم نظیری در نوع خود بشمار می‌رود. هرچند فوت و مصدوم شدن سالانه تعدادی از حجاج در انجام اعمال حج به دلیل کهولت سن، گرمای طاقت فرسای حجاز، مسائل بهداشتی، بیماری‌های واگیردار و ازدحام حجاج، امری قابل پیش‌بینی و قابل توجه است اما کشته شدن ۲۰۷۰ حاجی از ۲۷ کشور-که متأسفانه ایران با بیش از ۴۶۴ حاجی متوفی، بزرگ‌ترین قربانی حادثه محسوب می‌شود- مسائل و پرسش‌های حقوقی مهمی را مطرح می‌سازد. سوءمدیریت مقامات مسئول عربستانی در برگزاری مناسک حج امسال، قصور در ارائه خدمات بهداشتی و درمانی در حین حادثه، و عدم همکاری و واکنش‌های غیرمسئولانه سران و مقامات این کشور، موضوع را از یک حادثه کاملاً اتفاقی فراتر برده است و این سؤال را مطرح می‌سازد که آیا دولت و مقامات عربستانی برای حادثه منا مسئولیت ندارند؟ مسئله مسئولیت، از ابعاد حقوقی مختلفی قابل مطالعه است. از یک جنبه، این مسئولیت می‌تواند از منظر حقوق داخلی دولت عربستان مورد بررسی قرار گیرد. از جنبه دیگر، موضوع از منظر حقوق بین‌المللی نیز محل مطالعه است. از نظر بین‌المللی نیز، مسئله مسئولیت کیفری دولت و مقامات عربستان سعودی قابل مطالعه است. مسئله مسئولیت کیفری دولت عربستان به دو دلیل عدم پذیرش مسئولیت کیفری برای دولت‌ها در حقوق بین‌الملل و از آن مهم‌تر به دلیل عدم امکان توصیف حادثه به‌عنوان «جنایتی بین‌المللی» قابل طرح نمی‌باشد. عدم امکان توصیف حادثه به‌عنوان «جنایتی بین‌المللی»، امکان طرح مسئولیت کیفری مقامات سعودی را نیز زایل می‌کند. بنابراین آنچه که موضوع مطالعه این مقاله خواهد بود، «مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان» برای ارتکاب اعمال متخلفانه احتمالی خواهد بود.

فرضیه اولیه این مقاله، مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان برای نقض غیرقابل اعتذار برخی از حق‌های بشری و قواعد حقوق بین‌المللی در برابر حجاج متوفی و دولت‌های متبوع آنها از جمله ایران است. برای اثبات این فرضیه، با توجه به عدم امکان دسترسی به وقایع و امور موضوعی لازم، مقاله از متدولوژی فرضی و مشروط^۱ بهره خواهد برد. در این راه، ابتدا طی سه بند نخست، امور موضوعی (الف)، حکمی (ب) و مسئله استناد به مسئولیت دولت عربستان (ج) مورد بررسی و

1. hypothetical argument.

سپس موضوع انتساب اعمال متخلفانه به دولت مزبور (د) و در نهایت نقض تعهدات بین‌المللی (ه) مورد واکاوی قرار گرفته است.

الف) شرح وقایع؛ امور موضوعی

حکم، بدون در دست داشتن وقایع یک پرونده گمراه‌کننده و به دور از حزم حقوقی است. با این حال، با اطلاع اجمالی از وقایع متناقض یک پرونده نیز می‌توان با گزاره‌هایی مشروط و فرضی به بررسی ابعاد حقوقی قضیه و احکام احتمالی پی‌برد. در قضیه مورد نظر، هنوز گزارش رسمی از سوی دولت عربستان سعودی^۱ یا از سوی نهادهای بین‌المللی که مجاز به تحقیق در مورد حادثه باشند صادر نشده است. گزارش زیر از واقعه منای مستخرج از رسانه‌های ایران است که به‌طور اجمالی و به منظور پی بردن ظاهری به واقعه رخ داده منای مطالعه این مقاله خواهد بود.

یکی از واجبات حج و اعمال منای^۲، رمی جمرات^۳ است. حجاج و زائران پس از یک شب اقامت در مشعر در صبح روز دهم ذی‌الحجه سال ۱۴۳۶ قمری (۲ مهرماه ۱۳۹۴) ساعت ۷ صبح به قصد انجام اعمال خود رهسپار سرزمین منا شدند. پلیس دفاع مدنی عربستان، بسیاری از زائران ایرانی را به خیابان ۲۰۴ هدایت کرد. عرض این خیابان ۱۰ متر و طول آن سه کیلومتر است. دو طرف خیابان نیز چادرهای زائران کشورهای مختلف است که با نرده‌ها و فنس‌هایی به ارتفاع ۴ متر از خیابان جدا شده‌اند. در خیابان ۲۰۴، دو فرعی عمده در آن نقش حیاتی دارند؛ یکی سمت راست با نام خیابان ۲۲۳ که زائران کشورهای آفریقایی که از خیابان ۲۰۶ حرکت کرده‌اند را به خیابان ۲۰۴ منتقل می‌کند و دیگری خیابان ۲۱۵ که در سمت چپ قرار دارد و به نوعی ترافیک خیابان

۱. عادل جبیر، وزیر خارجه عربستان سعودی در ۲۷ سپتامبر در پاسخ به درخواست جواد ظریف وزیر خارجه ایران، دولت ایران را به صبر برای نتایج تحقیقات دولت عربستان فراخواند.

At U.N., Iran's Rouhani calls for investigation into Haj crush, Reuters, 27 Sep. 2015, at: <<http://www.reuters.com/article/2015/09/27/us-un-assembly-iran-haj-idUSKCN0RQ0JV20150927>>.

۲. منای منطقه‌ای است با طول ۳ هزار و ۵۰۰ متر و عرض ۶۰۰ متر. فاصله منای تا مسجدالحرام ۷ کیلومتر و از تونل منای نیز فقط ۴ کیلومتر با مکه فاصله دارد.

۳. جمرات نام سه محل در منای است که اگر از سمت مکه رو به منای برویم از دامنه کوهی که فاصل میان مکه و منای است، شروع می‌شود و هریک به‌صورت ستونی چهارگوش است که از سنگ‌های برهم چیده شده، با ملاطی از سیمان ساخته شده است.

۲۰۴ را باید کنترل کند؛ به این گونه که بخشی از حجاج را به خیابان سوق‌العرب منتقل کند. ساعت ۸ و ۳۰ دقیقه ترافیک سخت شد و ساعت ۸ و ۴۵ دقیقه ترافیک کاملاً قفل شد. پنجاه کاروان ایرانی در وسط خیابان ۲۰۴ قرار گرفته بودند و امکان بازگشت برای آنها نبود. هر سال پلیس در این مواقع بخش ابتدایی خیابان ۲۰۴ را کنترل و زائران را به خیابان موازی یعنی سوق‌العرب هدایت کرده و سریعاً خیابان ۲۱۵ را برای رفتن حجاج به سوق‌العرب مهیا می‌کرد. اما آن طور که برخی رسانه‌ها ادعا کرده‌اند، امسال به دلیل حضور جانشین ولیعهد و وزیر دفاع عربستان (محمد بن سلمان) در منطقه مشعر منا و بازگشت وی در خلاف مسیر عبور حجاج^۱، خیابان ۲۱۵ بسته ماند و مهم‌تر آنکه خروجی خیابان ۲۰۴ هم با قرار دادن ماشین پلیس تقریباً بسته شده بود. در نتیجه ترافیک خیابان ۲۰۴ از تقاطع ۲۲۳ تا تقاطع ۲۱۵ به گونه‌ای شد که حقیقتاً حجاج به حال پرس شدن درآمدند. با این حال، ورود زائران با هدایت پلیس به خیابان ۲۰۴ استمرار یافت و از آن مهم‌تر، اینکه ورود زائران آفریقایی از خیابان ۲۲۳ که منتهی به ۲۰۴ می‌شود، همچنان ادامه داشت.

تا ساعت ۹ صبح با افزایش تدریجی دمای هوا به ۴۷ درجه امکان نفس کشیدن برای حجاج سخت‌تر و آب‌های همراه زائران پایان یافت. در این زمان برخی از حجاج، آرام‌آرام از هوش رفتند، و افرادی هم که در کناره خیابان هستند تلاش کردند از فنس‌ها بالا رفته و خود را بالای خیمه‌ها برسانند، اما متأسفانه اقدامی برای بازکردن چادرها جهت نجات جان حجاج از سوی کسانی که در چادرها بودند صورت نمی‌گیرد. ساعت ۹ و ۳۰ دقیقه، تعداد قابل توجهی از حجاج به دلیل خستگی بیش از حد، توقف حرکت، تشنگی و دمای بالای هوا بیهوش شدند. ساعت ۱۰ انبوهی از زائران جان خود را از دست دادند و به‌طور متراکم و روی هم بر زمین افتادند. بالاخره ساعت ۱۱ صبح امدادگران داوطلب از حجاج کشورهای مختلف از جمله ایران با توجه به تراکم جمعیت خود را به حادثه‌دیدگان رسانند و بسیاری از مجروحین را نجات دادند.

ساعت ۱۲ صبح گروهی از امدادگران سعودی به منطقه رسیدند، اما کار اعزام مجروحین به بیمارستان‌ها به کندی پیش رفت. ساعت ۱۳ تعداد نیروهای پلیس افزایش یافته و منطقه امنیتی شد. از ورود پزشکان و امدادگران کشورها جلوگیری شد درحالی‌که مجروحان زیادی بر روی

۱. روزنامه‌الدیار، مشرق نیوز، خبرگزاری فردا، خبرگزاری تسنیم، شیعه نیوز و ...

زمین باقی مانده بودند. مأموران و پلیس حاضر در منا از تجربه کافی برای اداره امور برخوردار نبوده‌اند. علی‌رغم وجود مراکزی برای آب‌پاشی در خیابان ۲۰۴ این اقدام صورت نگرفت. با وجود دوربین‌های متعددی که در این خیابان نصب شده است، دستوری مبنی بر بازگشایی مسیرهای مسدود شده جهت جلوگیری از ازدحام جمعیت صادر نشد. امداد رسانی نیز از سوی نیروهای عربستانی ضعیف و ناقص بوده است. شاهدان عینی معتقدند که اگر پس از وقوع حادثه رسیدگی و امداد رسانی به موقع انجام می‌گرفت، امکان نجات جان بسیاری از حجاج کشته شده وجود داشت. سازمان حج و زیارت اعلام کرده است که در اثر این واقعه، ۴۶۴ نفر از حجاج ایرانی، جان خود را از دست داده‌اند.^۱ حجاج دیگری نیز از سایر کشورهای مسلمان در این حادثه کشته شده‌اند.^۲ در سایت رسمی وزارت بهداشت عربستان تعداد کشته‌ها بالغ بر ۷۰۰ نفر و آسیب‌دیدگان نیز بیش از ۸۶۰ نفر اعلام شده‌اند.^۳ برخی رسانه‌های خبری به نقل از وزارت دفاع عربستان تعداد دقیق کشته‌شدگان را ۷۷۰ نفر و آسیب‌دیدگان را ۸۶۳ نفر اعلام نموده‌اند،^۴ اما طبق آخرین آمار اعلام شده از سوی خبرگزاری رویترز، تعداد قربانیان ۲۰۷۰ نفر اعلام شده است.^۵

۱. از میان حجاج ایرانی، بیشترین تعداد کشته‌شدگان متعلق به استان‌های خراسان رضوی، فارس و گلستان اعلام شده است.

۲. ایران: ۴۶۴ نفر؛ مصر: ۱۷۷ نفر؛ نیجریه: ۱۴۵ نفر؛ اندونزی: ۱۲۰ نفر؛ هند: ۱۰۱ نفر؛ پاکستان: ۸۷ نفر؛ بنگلادش: ۷۹ نفر؛ مالی: ۶۰ نفر؛ سنگال: ۵۴ نفر؛ چاد: ۵۲ نفر؛ بنین: ۳۴ نفر؛ مغرب: ۳۳ نفر؛ سودان: ۳۰ نفر؛ نیجر: ۲۸ نفر؛ الجزایر: ۲۸ نفر؛ بورکینا فاسو: ۲۲ نفر؛ کامرون: ۲۰ نفر؛ ساحل عاج: ۱۴ نفر؛ اتیوپی: ۱۳ نفر؛ لیبی: ۱۰ نفر؛ سومالی: ۸ نفر؛ کنیا: ۶ نفر؛ غنا: ۵ نفر؛ موریس: ۵ نفر؛ تانزانیا: ۴ نفر؛ تونس: ۴ نفر؛ برونزی: ۱ نفر؛ عمان: ۱ نفر؛ اردن: ۱ نفر؛ عراق: ۱ نفر؛ هلند: ۱ نفر. به نقل از وبگاه اتاق خبر: **تعداد قربانیان حادثه منا به تفکیک کشورها**، ۱۳۹۴/۷/۲۱، در:

<<http://otaghkhabar24.ir/news/19198>>.

3. Stampede of pilgrims in Mina, near the holy city of Makkah, Ministry of Health Portal, Kingdom of Saudi Arabia, Press Release, 24 September 2015, at:

<<http://www.moh.gov.sa/en/Ministry/MediaCenter/News/Pages/News-2015-09-25-020.aspx>>.

4. Saudi Arabian Hajj stampede death toll rises, **Aljazeera**, 26 September 2015, <<http://www.aljazeera.com/news/2015/09/saudi-arabian-hajj-stampede-death-toll-rises-150926130030311.html>>.

5. *Death toll in Saudi hajj disaster at least 2,070: Reuters tally*, **Reuters**, 29 October 2015, at: <<http://www.reuters.com/article/2015/10/29/us-saudi-haj-idUSKCN0SN2F020151029#sTg2V7UpU4aExEko.97>>.

ب) امور حکمی؛ حقوق قابل اعمال

احراز حقوق قابل اعمال بر هر واقعه حقوقی مستلزم توصیف حقوقی آن واقعه است. چنین توصیفی نیازمند وقایع^۱ غیرقابل تخدیش است که در قضیه مناهنوز در دسترس نیست. از این رو، این مقاله به لحاظ روش‌شناسی، خود را به حداقل‌های موجود که همان سلب غیرعمدی حیات است محدود می‌کند و دیدگاهی که فاجعه منا را جنایت تلقی می‌کند را - تا روشن شدن تمامی ابعاد حادثه - کنار می‌گذارد.

به لحاظ حقوقی، حجاج ایرانی حاضر در سرزمین عربستان «بیگانگانی» بودند که به موجب حقوق بین‌الملل تحت حمایت‌های حقوقی قرار دارند. به موجب حقوق بین‌الملل کلاسیک دو نظریه رقیب در خصوص رفتار با بیگانگان وجود داشت. نظریه «حداقل استانداردهای رفتار با بیگانگان»^۲ که از سوی دولت‌های توسعه‌یافته دنبال می‌شد و نظریه «رفتار برابر با اتباع»^۳ که در میان دولت‌های درحال توسعه مهاجر فرست طرف‌دار داشت.^۴ لازم به ذکر است که در زمان خود، نظریه اول، نظریه غالب بود. با این حال، بعد از تصویب منشور ملل متحد و به‌ویژه تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر^۵ در سال ۱۹۴۸ میلادی به تدریج شاهد پیدایش و توسعه مجموعه‌ای به نام حقوق بین‌المللی بشر هستیم که هسته مرکزی آن نفی تبعیض میان اتباع و بیگانگان و شناسایی و تضمین حقوق انسانی برای کلیه ابناء بشر صرف‌نظر از هرگونه تمایزی بر اساس رنگ، نژاد، جنس، زبان، قومیت و تابعیت می‌باشد.^۶ با این ترتیب، دیده می‌شود نظریاتی که به دنبال تعیین حداقل استانداردهای رفتار با بیگانگان بودند به تدریج رنگ باخته‌اند.

1. facts.

2. International minimum standard.

3. National treatment.

4. D.J. Harris, *Cases and Materials on International Law*, Fifth edition, Sweet and Maxwell Pub., London, 1998, P 520.

۵. به موجب ماده یک این اعلامیه: «تمام افراد بشر آزاد به دنیا می‌آیند و از لحاظ حیثیت و حقوق با هم برابرند همه دارای عقل و وجدان می‌باشند و باید نسبت به یکدیگر با روح برابری رفتار کنند».

۶. به موجب بند یک ماده ۲ میثاق بین‌المللی مدنی و سیاسی «کشورهای طرف این میثاق متعهد می‌شوند که حقوق شناخته شده در این میثاق را درباره کلیه افراد مقیم در قلمرو و تابع حاکمیت‌شان بدون هیچ‌گونه تمایزی از قبیل نژاد، رنگ، جنس، زبان، مذهب، عقیده سیاسی یا عقیده دیگر، اصل و منشأ ملی یا اجتماعی، ثروت، نسب یا سایر وضعیت‌ها محترم شمرده و تضمین بکنند».

قطعه‌نامه مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۳۸۵ با عنوان «اعلامیه حقوق بشر افرادی که تبعه دولتی که در آن زندگی می‌کنند، نیستند»^۱ قابل توجه است. در این اعلامیه واژه «بیگانه» به «هر فردی که تبعه دولتی که در آن حاضر است، نمی‌باشد» تعریف شده است.^۲ ماده ۵ این اعلامیه مقرر می‌کند که بیگانگان مطابق با حقوق داخلی و تعهدات مرتبط بین‌المللی دولتی که در آن حاضر هستند از یک سلسله حقوق بشری برخوردار خواهند بود. در فهرست حقوق مندرج در این اعلامیه با توجه به حوادث منا، حق بر حیات و امنیت شخصی،^۳ حق بر رفتار برابر، حق بر حمایت‌های بهداشتی، مراقبت پزشکی، امنیت و خدمات اجتماعی^۴ قابل توجه است. با این مقدمه می‌توان قواعد حقوقی لازم‌الاجرای مندرج در نظام بین‌المللی حقوق بشر در میان دو کشور شامل قواعد حقوق بین‌الملل عرفی حقوق بشر، مقررات عرفی مندرج در میثاق‌های بین‌المللی،^۵ کنوانسیون محو کلیه اشکال تبعیض نژادی، اساسنامه سازمان بهداشت جهانی، و در نهایت منشور حقوق بشر اسلامی موسوم به منشور قاهره را جزء حقوق قابل اعمال بر قضیه مورد بررسی در نظر گرفت.

علاوه بر این موارد اشاره به مواد مرتبط معاهده روابط کنسولی سال ۱۹۶۳ نیز حائز اهمیت است که در بندهای بعدی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

ج) استناد به مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان

هر عمل متخلفانه بین‌المللی دولت مسئولیت بین‌المللی آن دولت را در پی دارد.^۶ بنابراین برای استناد به مسئولیت بین‌المللی یک دولت باید ابتدا ارتکاب فعل متخلفانه بین‌المللی از سوی آن

1. Declaration on the human rights of individuals who are not nationals of the country in which they live, G.A. Res. A/RES/40/144, 13 Dec. 1985.

2. Ibid., Art. 1.

3. Ibid., Art. 5 (1) (a).

4. Ibid., Art. 8 (1) (c).

۵. گفتنی است که عربستان سعودی تاکنون عضو میثاق‌های بین‌المللی مصوب سال ۱۹۶۶ نشده است. جالب آنکه در هنگام تصویب اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز رأی ممتنع داده است.

6. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, *Yearbook of the International Law*

Commission, 2001, vol. II, Part Two, Article 1.

دولت را احراز کرد. به موجب ماده ۲ مجموعه مواد مسئولیت بین‌المللی دولت که تدوین حقوق بین‌الملل عرفی در نظر گرفته می‌شود^۱ هر فعل متخلفانه بین‌المللی دولت دو رکن دارد: قابلیت انتساب فعل یا ترک فعل به دولت خارجی و نقض تعهدات بین‌المللی آن دولت. قبل از ورود به این ارکان توجه به یک شرط اساسی در قضیه مورد بررسی این مقاله ضروری است. باید توجه داشت که در این قضیه نقض‌های ارتکاب یافته در حوزه حقوق بشر، نه در برابر دولت‌های متبوع حادثه منا که در مورد اتباع زیان‌دیده آنها قابل بررسی است. به دیگر سخن، در گام اولیه، جزء در حوزه روابط کنسولی،^۲ دولت عربستان سعودی هیچ تعهدی را نسبت به دولت‌های متبوع حجاج قربانی یا زیان‌دیده نقض نکرده است مگر آنکه، با گذشت مدت زمان معقول و مناسبی دولت عربستان از جبران خسارات وارده به قربانیان و بازماندگان قصور نماید. در این صورت مطابق با یکی از نهاد کلاسیک حقوق بین‌الملل دولت‌های متبوع قربانیان می‌توانند با «حمایت دیپلماتیک» از تبعه خودشان، به مسئولیت دولت ناقض تعهدات بین‌المللی حقوق بشر استناد نمایند. در واقع، خسارت به بیگانگان شبیه نقض‌های مرکب^۳ است که پس از طی ناموفق جبران‌های داخلی^۴ از سوی قربانیان برای جبران خسارت کامل خواهد شد. در این راستا به موجب ماده ۴۴ طرح مسئولیت دولت، «مسئولیت دولت را نمی‌توان مورد استناد قرار داد مگر:

الف) ادعا مطابق با هر قاعده قابل اعمال مربوط به تابعیت دعاوی اقامه نشده باشد؛

1. *Ibid.*, General commentary to Draft articles, p 31, Para. (1).

۲. موضوع مواد ۳۶ و ۳۷ کنوانسیون وین روابط کنسولی سال ۱۹۶۳ که در بخش‌های پایانی این مقاله مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

3. Composite act.

به موجب بند ۱ ماده ۱۵ طرح مسئولیت: نقض تعهدی بین‌المللی توسط دولت از طریق یک سلسله افعال یا ترک فعل‌هایی که در مجموع به‌عنوان عمل متخلفانه تعریف می‌شوند زمانی واقع می‌شود که فعل یا ترک فعلی صورت گیرد که همراه سایر افعال یا ترک فعل‌ها برای تشکیل عمل متخلفانه کافی باشد. در اینجا، صدمه به حیات و امنیت شخصی بیگانگان بخشی از فعل متخلفانه است که در صورت عدم ارائه جبران کامل، فوری و مؤثر از سوی دولت متخلف، کامل خواهد شد.

4. Exhaustion of local remedy.

ب) ادعا به گونه‌ای باشد که قاعده مقدماتی مراجع داخلی شامل آن می‌شود و هر مرجع داخلی و مؤثر و در دسترس طی نشده باشد».

طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل در حوزه حمایت دیپلماتیک^۱ مقررات مبسوطی در مورد قاعده طی مراجع داخلی تدوین نموده است. به موجب این طرح، دولت‌ها نمی‌توانند نسبت به آسیب‌های وارده به اتباعشان ادعای بین‌المللی داشته باشند مگر آنکه تبعه آسیب‌دیده کلیه مراجع داخلی را طی نموده باشد.^۲ از نظر این طرح، جبران‌های داخلی «به معنای جبران‌های حقوقی موجود در دولت مسئول ادعایی برای ایراد آسیب است که نسبت به شخص زیان‌دیده در نزد محاکم یا نهادهای قضایی یا اداری مفتوح باشد؛ خواه این مراجع عادی باشند خواه اختصاصی».^۳ در مواردی ممکن است شخص زیان‌دیده از تأمین قاعده طی جبران‌های داخلی معاف شود. این استثنا به‌ویژه هنگامی می‌تواند رخ بدهد که هیچ امیدی به نهادها و محاکم داخلی دولت مسئول وجود نداشته باشد. ماده ۱۵ طرح حمایت دیپلماتیک طی جبران‌های داخلی را در موارد زیر لازم ندانسته است:

الف) هیچ مرجع داخلی که قادر به ارائه جبران مؤثر باشد وجود نداشته باشد یا اساساً جبران‌های داخلی امکان معقولی برای چنین جبرانی ارائه ندهند؛ ب) تأخیر ناروای در فرایندهای جبرانی که به دولت مسئول ادعایی قابل انتساب باشد؛ هیچ ارتباط مناسبی بین شخص زیان‌دیده و دولت مسئول ادعایی در روز ایراد آسیب وجود نداشته باشد؛ ج) شخص زیان‌دیده به‌طور آشکاری از پیگیری جبران‌های داخلی بازداشته شده باشد؛ و د) دولت مسئول ادعایی از الزام طی قاعده جبران‌های داخلی صرف‌نظر کرده باشد.

تصدیق هر یک از مصادیق فوق نسبت به حادثه منا مستلزم شناخت دقیق مراجع حقوقی و اداری عربستان از یک‌سو و رویه این دولت در جبران خسارت از حجاج در موارد مشابه است. بعد توجه به این پیش شرط اساسی، در ادامه به بررسی قابلیت انتساب و نقض تعهدات بین‌المللی پرداخته می‌شود که ارکان اصلی مسئولیت بین‌المللی دولت بشمار می‌روند.

1. Draft articles on Diplomatic Protection, *Official Records of the General Assembly, Sixty-first Session, Supplement No. 10 (A/61/10)*, 2006.

2. *Ibid.*, Art. 14 (1).

3. *Ibid.*, Art. 14 (2).

د) انتساب وقایع منا به دولت عربستان سعودی

قابلیت انتساب نقض تعهدات بین‌المللی به دولت رکن حیاتی مسئولیت دولت محسوب می‌شود زیرا، ماهیت نیابتی مسئولیت دولت انتساب اعمال ارکان دولت را به آن گریزناپذیر می‌کند. در واقع، دولت، شخص حقوقی است که اعمال آن توسط ارکان تحت اداره اشخاص متبوع آن اداره می‌شود. از این رو، مسئولیت دولت در حقوق بین‌الملل برخلاف مسئولیت افراد در حقوق داخلی- که مسئولیت اصیل محسوب می‌شود- دارای ماهیت نیابتی است.

در قضیه مورد بررسی، انتساب اعمال مقامات مسئول اداره‌کننده اعمال حج به دولت عربستان دشوار به نظر نمی‌رسد. مطابق اصل مندرج در بند نخست ماده ۴ طرح مسئولیت دولت، به موجب حقوق بین‌الملل اعمال هر ارگان دولتی به آن دولت منتسب خواهد شد. مطابق بند دوم این ماده ارگان شامل هر شخص یا نهادی است که آن وضعیت را به موجب حقوق داخلی دارد.

مطابق وبگاه رسمی دولت عربستان سعودی، وزارت حج و اوقاف در سال ۱۳۸۱ هجری قمری با هدف نظارت بر امور حج و اوقاف، حرمین شریفین و مساجد تأسیس شد. در سال ۱۴۱۴ بخش اوقاف با ایجاد وزارتخانه‌ای جدید مستقل شد. بخش باقیمانده «وزارت حج» نامیده می‌شود که وظیفه‌اش اعمال سیاست‌های دولت در زمینه خدمت به میهمانان خدا می‌باشد.^۱

مطابق مصوبات شورای وزیران^۲ این کشور وظایف متعددی بر عهده این وزارتخانه گذاشته شده است که با توجه به وقایع این پرونده، موارد زیر قابل توجه هستند:

پذیرش حجاج حج تمتع و عمره؛ اطمینان از در دسترس بودن امکانات کافی و مجاز برای حجاج؛ نظارت بر اجرا و عدم کفایت این خدمات و نتایج ناشی آن و اعمال مجازات‌های انتظامی مطابق مقررات؛ دریافت شکایات حجاج و حل فوری آنها؛ نظارت میدانی و الکترونیکی بر نرخ ورود و خروج حجاج از کشور عربستان؛ نظارت بر گردهمایی زائرین در زیارت اماکن مقدسه؛ نظارت بر گردهمایی

1. Kingdom of Saudi Arabia, *The Ministry of Hajj Portal*, (visited at 28 Oct. 2015) at: <<http://haj.gov.sa/en-US/Information/AboutMinistry/Sectors%20OfMinistry/Pages/AboutMinistry.aspx>>.

2. The Council of Ministers Resolution no. 93, dated 10/6/1420 A.H.; The Council of Ministers Resolution no. 179, dated 26/6/1429 A.H. at *Ibidem*.

زائرین در هنگام طی پل جمرات در هماهنگی با مقامات مرتبط؛ نظارت بر گردهمایی زوار در حال خروج از تمتع؛ و راهنمایی حجاج گم‌شده با هماهنگی با انجمن دیدبان عربستان سعودی.^۱

نگاهی به وظایف فوق به خوبی ارتباط حوادث منا را با وظایف وزارت حج عربستان مشخص می‌کند و همان‌طور که گفته شد بی‌تردید اعمال ارکان دولتی به دولت منتسب می‌شود زیرا، تردیدی در ارگان دولتی بودن وزارتخانه مزبور وجود ندارد. حال دو نکته باید مد نظر قرار گیرد: نقش شرکت‌های خصوصی وابسته در مدیریت مناسک حج و ادعای انتساب حادثه به وجود آمده و بی‌نظمی به برخی از حجاج که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

۱. بی‌تأثیری واگذاری تأمین امنیت مناسک حج به شرکت‌های خصوصی در انتساب اعمال متخلفانه

مطابق ادعاهای مندرج در وبگاه اسرار اعراب، دولت عربستان سعودی از سال ۲۰۱۰ تأمین امنیت مراسم و مناسک حج را به شرکت خصوصی و امنیتی انگلیسی به نام G4S واگذار کرده است.^۲

این شرکت کار خود را در عربستان با عنوان المجال^۳ G4S آغاز کرده است.^۴

واگذاری انجام بخشی از اقتدارات دولتی به نهادهای غیردولتی در حقوق بین‌الملل منع نشده است. در این صورت، اعمال متخلفانه شخص یا رکن غیردولتی در صورتی به دولت واگذارنده منتسب خواهد شد که شخص یا نهاد مزبور در آن مورد خاص و در همان ظرفیت عمل نموده باشد.^۵ بنابراین، واگذاری تأمین امنیت مناسک حج به شرکت خصوصی G4S مشکلی در انتساب اعمال متخلفانه ادعایی در حادثه منا ایجاد نمی‌کند.

1. Saudi Arabian Scouts Association.

۲. فضیحه: شرکه صهیونیه تعمل فی مکه لتأمین حجاج بیت الله الحرام، اسرار عربیه:

< <http://asrararabiya.com> >.

3. See: < <http://www.g4s.com.sa/en-SA/> >.

4. *Asrar arabiya: G4S to secure pilgrimage in Saudi Arabia*, Tuesday, 24 September 2013, at: <<https://www.middleeastmonitor.com/news/middle-east/7502-asrararabiya-g4s-to-secure-pilgrimage-in-saudi-arabia>>.

۵. مطابق ماده ۵ طرح مسئولیت سال ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل: «به موجب حقوق بین‌الملل رفتار فرد یا نهادی که مطابق ماده چهار ارگان دولتی نیست اما به موجب قانون آن دولت اختیار اعمال عناصر از اقتدار

مطابق اطلاعات موجود از رژیم حقوقی کشور عربستان، قواعد و مقررات حقوقی حاکم بر ارتباط شرکت یاد شده با دولت عربستان معلوم نیست اما از طرفی، مطابق با وبگاه رسمی این شرکت در عربستان، شرکت G4S در برخی از پروژه‌های امنیتی عربستان سعودی دخیل است^۱ و از طرف دیگر، مطابق با تصمیمات فوق‌الذکر شورای وزیران این کشور، تأیید برنامه‌های عملیاتی شرکت‌های خصوصی و صدور مجوز ارائه خدمات و پیگیری اجرای خدمات و اطمینان از انجام وظایف اعطایی به آنها بر عهده وزارت حج گذاشته شده است.^۲

۲. ادعای منتسب کردن حوادث منا به بی‌نظمی حجاج

خالد عبدالعزیز الفالح وزیر بهداشت عربستان سعودی در توجیه حادثه عربستان گفت: این حادثه ناشی از بی‌انضباطی حجاج بود. علت این ازدحام به علت تردد بعضی از حجاج برخلاف طرح‌های اعلام شده از طرف سازمان‌های امنیتی و وزارت حج بود، البته در هر صورت (این حادثه) این قضا و قدر الهی بود.^۳

همان‌طور که در ابتدای این مقاله مورد اشاره قرار گرفت اثبات برخی از ادعاها مستلزم دسترسی به وقایع قضیه است که در زمان نگارش این مقاله در دسترس نمی‌باشد. با این حال، توجه به این نکته ضروری است که اولاً: بررسی چنین ادعایی مستلزم ورود به ماهیت قضیه است و ثانیاً: به فرض اثبات بی‌نظمی حجاج نیز این موضوع رفع تعهدات دولت عربستان سعودی در تأمین نظم و امنیت حجاج و زوار نخواهد بود.

حکومتی را دارا باشد، عمل دولت محسوب خواهد شد مشروط به اینکه شخص یا نهاد مذکور در آن مورد خاص و در همان ظرفیت عمل کرده باشد».

1. *Almajal G4S contributes to the Saudi Road Safety Event*, 01 May 2014, at: <<http://www.g4s.com.sa/en-SA/Media%20Centre/News/2014/Saudi%20Road%20Safety%20Event/>>.

2. Kingdom of Saudi Arabia, The Ministry of Hajj Portal, (visited at 28 Oct. 2015) at: <<http://haj.gov.sa/en-US/Information/AboutMinistry/Sectors%20OfMinistry/Pages/AboutMinistry.aspx>>.

۳. وزیر بهداشت عربستان: حادثه منا ناشی از بی‌انضباطی حجاج بود، *خبرگزاری دانشگاه آزاد اسلامی ایران*، پنج‌شنبه ۲ مهر ۱۳۹۴، در: <<http://tnews.ir/news/42EB48832588.html?old=1>>.

دیوان اروپایی حقوق بشر در قضیه جولیانو و گاجیوو علیه ایتالیا، سازماندهی و برنامه‌ریزی پلیس و نیروهای امنیتی را برای برگزاری ایمن اجلاس سران G8 را شرط لازم ایفای تعهدات مندرج در ماده ۲ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر (حق حیات) دانست. در بخشی از رأی دیوان مقرر شده است که «... اتخاذ تدابیر معقول و مناسب در ارتباط با تظاهرات قانونی برای اطمینان از رفتار مسالمت آمیز آنها و ایمنی تمامی شهروندان وظیفه دولت‌های متعاقد است هر چند دولت‌ها نمی‌توانند چنین نتیجه‌ای را به‌طور مطلق تضمین کنند و آنها صلاح‌دید گسترده‌ای در انتخاب وسایل مورد استفاده خواهند داشت».^۱

با جرح و تعدیل مناسب،^۲ دیکتای^۳ رأی دیوان اروپایی می‌تواند در قضیه مورد بررسی مورد استناد قرار گیرد. در واقع، تأمین نظم و امنیت مناسک حج و جلوگیری از بی‌نظمی‌هایی ادعایی دولت عربستان جزئی از تعهدات این دولت بشمار رفته و مقامات سعودی نمی‌توانند به نتیجه ناشی از نقض تعهدات بین‌المللی خود به‌عنوان عذر قانونی استناد کنند. البته سهم و مشارکت دولت یا اشخاص صدمه‌دیده از نقض یک تعهد بین‌المللی، در محاسبه نوع و میزان جبران و غرامت مد نظر قرار خواهد گرفت. به موجب ماده ۳۹ طرح مسئولیت، «برای تعیین جبران، مشارکت دولت صدمه‌دیده یا هر شخص یا نهادی که با فعل یا ترک فعل ارادی یا سهوی خود در ورود صدمه سهیم بوده و جبران آن مدنظر است، لحاظ می‌شود». به دیگر سخن، تخلف قابل انتساب به دولت زیان‌دیده نافی مسئولیت دولت مسئول نخواهد بود و در میزان جبران خسارت مدنظر قرار خواهد گرفت.

1. Case of Giuliani and Gaggio v. Italy, *European Court of Human Rights*, GRAND CHAMBER, 24 March 2011, Para. 251. At: < <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104098>>.

قضیه به حوادث مرگبار عملیات پلیس ایتالیا در سرکوب تظاهرات خشن خیابانی مخالفان جهانی شدن در زمان برگزاری اجلاس سران هشت کشور بزرگ صنعتی و توسعه‌یافته در شهر جنوا ایتالیا در سال ۲۰۰۱ مربوط می‌شود که در آن جوان معترضی به نام کارلو جیولیانو کشته شد. دیوان در این قضیه در نهایت به برائت دولت ایتالیا حکم داد.

2. Mutatis mutandis.

3. Obiter dictum.

ه) نقض تعهدات بین‌المللی مرتبط با حادثه منا

رکن دوم مسئولیت بین‌المللی دولت، نقض تعهدات بین‌المللی آن دولت است. از این‌رو، شناسایی تعهدات لازم‌الاجرا^۱ میان دو دولت ایران و عربستان سعودی در هنگام حادثه منا گریزناپذیر خواهد بود. قبل شناسایی و بررسی تعهدات مرتبط با قضیه توجه به چند نکته ضروری است. نکته اول، دشواری شناسایی تعهدات قراردادی مرتبط با قضیه است. زیرا دولت عربستان به طرز عجیبی در تصویب کنوانسیون‌های بین‌المللی حقوق بشری محافظه کار بوده است. عربستان با وجود عضویت بیش از ۱۶۰ دولت^۲ در میثاق‌های بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی؛ اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سال ۱۹۶۶ از عضویت در این میثاق‌ها طفره رفته است. جالب آنکه این کشور جزء ۸ کشوری بوده که به اعلامیه جهانی حقوق بشر رأی ممتنع داده است.^۳ بنابراین، شناسایی تعهدات عرفی قابل استناد حیاتی خواهد بود.

نکته دوم به ماهیت نقض تعهدات حقوق بشری بازمی‌گردد. نظام حقوقی مسئولیت بین‌المللی دولت، جزء در مورد نقض‌های شدید قواعد آمره حقوق بین‌الملل عام،^۴ آستانه بسیار پایینی را برای احراز نقض تعهدات در نظر گرفته است. به موجب این نظام، برای احراز نقض، نیازی به اثبات عمد، سوء نیت، تقصیر، قصور دولت ناقض نیست. همین‌که «عمل دولت با آنچه که لازمه تعهد مذکور می‌باشد مطابقت نداشته باشد»، نقض محقق خواهد شد.^۵ در این قضیه، نقض شدید

۱. به موجب ماده ۱۳ طرح مسئولیت دولت، «عمل دولت نقض تعهد بین‌المللی نخواهد بود مگر آنکه هنگام وقوع عمل، دولت متعهد به تعهد مذکور باشد».

۲. در زمان نگارش این مقاله (آبان ۱۳۹۴) به ترتیب ۱۶۸ و ۱۶۴ دولت عضو میثاق‌های حقوق مدنی و سیاسی؛ و اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شده‌اند. نگاه کنید به:

< https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en >.

3. Drafting history of Universal Declaration of Human Rights, at:

< http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/udhr/udhr_general/drafting_history_10.html >.

اعلامیه، در سومین مجمع عمومی سازمان ملل متحد در ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ با ۴۸ رأی مثبت، ۸ رأی ممتنع و بدون رأی مخالف به تصویب رسید.

4. Serious breach of peremptory norms of general international law.

موضوع مواد ۴۰ و ۴۱ طرح مسئولیت دولت‌ها برای اعمال متخلفانه بین‌المللی. به موجب بند ۲ ماده ۴۰، نقض زمانی شدید است که شامل قصور فاحش یا سیستماتیک دولت مسئول در ایفای تعهد باشد.

۵. طرح مسئولیت دولت‌ها برای اعمال متخلفانه بین‌المللی، پیشین، ماده ۱۲.

تعهدات حقوق بشری مطرح نیست اما ماهیت تعهدات حقوق بشری به گونه‌ای است که همواره سه تعهد احترام، حمایت و اجرا را به دنبال دارند.^۱ انطباق اعمال دولت با این تعهدات به گونه‌ای است که نقض آنها مستلزم اثبات «قصور» دولت است. از این رو، صرف اثبات عدم انطباق رفتار دولت با آنچه که تعهدات حقوق بشری مقرر می‌نمایند کفایت نخواهد کرد. چنان که بحث خواهد شد، این نظر با رویه کمیته حقوق بشر و همچنین رویه دیوان اروپایی حقوق بشر منطبق است. مطابق با اخبار منتشره و گزارش‌های در دسترس، این مقاله به‌طور فرضی نقض ۴ حق را در حادثه منامورد بررسی قرار خواهد داد. این حقوق عبارتند از حق حیات، حق بر بهداشت و مراقبت‌های بهداشتی، حق بر عدم تبعیض نژادی، و در نهایت حق بر اطلاع دسترسی‌های کنسولی.

۱. نقض تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات و امنیت شخصی

حق حیات حق «برتری» است که تخطی از آن در هیچ حالتی حتی وضعیت‌های اضطراری جایز نیست پس جزء حقوق بنیادین محسوب می‌شود. لذا نباید به‌طور مضیقی تفسیر شود.^۲ این حق تقریباً در تمامی اسناد حقوق بشری مورد حمایت قرار گرفته است. ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر در خصوص این حق مقرر می‌دارد که، «هر فردی حق حیات، آزادی و امنیت شخصی دارد». بعد از اعلامیه جهانی، ماده ۶ میثاق بین‌المللی مدنی و سیاسی حق بر حیات را تضمین کرده است. به موجب بند ۱ ماده ۶ میثاق «هر انسانی حق ذاتی بر حیات دارد. این حق با قانون حمایت خواهد شد. هیچ فردی نباید به‌طور خودسرانه از حیاتش محروم شود».

همان‌طور که گفته شد دولت عربستان سعودی عضو میثاق نیست. با این حال، با توجه به ماهیت آمره حق حیات^۳ از یک‌سو و شناسایی نقض گسترده و سیستماتیک این حق به‌عنوان جنایت علیه بشریت در اساسنامه دیوان بین‌المللی کیفری^۴ از سوی دیگر تردید اندکی در ماهیت عرفی

1. *M. Magdalena Sepúlveda, The nature of obligations under the international covenant on economic social and cultural rights*, Oxford, New York, 2003, P 164.

2. General Comment on Art. 6 of ICPCR, No.6, Human Rights Committee, HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I), 30 April 1982, Para. 1, at: <[http://ccprcentre.org/doc/ICCPR/General%20Comments/HRI.GEN.1.Rev.9\(Vol.I\)_GC6_en.pdf](http://ccprcentre.org/doc/ICCPR/General%20Comments/HRI.GEN.1.Rev.9(Vol.I)_GC6_en.pdf)>.

۳. ماده ۴ میثاق این حق را جزء حقوق غیرقابل تخطی دانسته است که حتی در دوران اضطرار عمومی نیز قابل تعلیق نیست.

4. Rome Statute of The International Criminal Court, 1998, Article 7 (1) (a).

این حق باقی می‌ماند. به‌علاوه دولت عربستان در چارچوب اعلامیه قاهره حق حیات را با قرائتی وسیع‌تر پذیرفته است. به موجب ماده ۲ این اعلامیه:

«الف) حیات موهبتی است الهی و حقی است که برای هر انسانی تضمین شده است. حمایت از این حق در مقابل هر تخلفی وظیفه افراد، جوامع و دولت‌ها است و سلب حیات بدون مجوز شرعی ممنوع است.

ب) توسل به روش‌هایی که می‌تواند به نابودی ژنوسیدی بشریت منتهی شود، ممنوع است.

ج) حفاظت از حیات انسانی تا هر زمانی که خداوند مشیت نماید، وظیفه‌ای شرعی است.

د) ایمنی جنازه از آسیب، حقی تضمین شده است. دولت موظف به حفاظت از آن است و تعرض به آن بدون مجوز شرعی ممنوع است».

این حق بشری به همراه حق بر امنیت شخصی در اعلامیه مهم سال ۱۹۸۵ مجمع عمومی با عنوان اعلامیه حقوق بشر افرادی که تبعه دولتی که در آن زندگی می‌کنند، نیستند^۱ نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

در مورد تعهدات ناشی از این حق برای دولت‌ها می‌توان به دو دسته از تعهدات سلبی و ایجابی اشاره کرد. تعهد سلبی دولت در حق حیات به معنی عدم سلب خودسرانه حیات افراد می‌باشد که در قالب همان تعهد به رعایت یا احترام^۲ به حق حیات قابل مقوله‌بندی است. این تعهد بی‌تردید در قلمرو تعهدات به نتیجه طبقه‌بندی می‌شود. با توجه احتمال بسیار ناچیز فرضیه عمدی بودن حادثه منای، این جنبه از تعهد ناشی از حق حیات در این مقاله مد نظر نمی‌باشد. در مقابل، تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات که در قالب تعهد به حمایت^۳ می‌گنجد، واجد اهمیت است.

کمیته حقوق بشر، اولین نهادی بود که نظر همگان را به تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات جلب کرد. کمیته در تفسیر کلی خود نسبت به ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی چنین مقرر کرد: «... حق حیات اغلب بسیار مضیق تفسیر شده است. عبارت "حق ذاتی حیات"

1. Declaration on the human rights of individuals who are not nationals of the country in which they live, G.A. Res., A/RES/49/144, 13 Dec. 1985, Art. 5 (1).

2. Obligation to respect. See Sepúlveda, *op.cit.*, p 165.

3. Obligation to protect, *Ibidem*.

به‌درستی نمی‌تواند در حالتی مضیق تفسیر شود، و حمایت از این حق مستلزم اتخاذ تدابیر ایجابی از سوی دولت‌ها است...»^۱

هرچند عربستان عضو میثاق نیست اما نمی‌توان اهمیت حقوقی تفاسیر کمیته در ساحت حقوق بین‌الملل عام را ناچیز پنداشت. دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه /حمدو صادیو دیالو به تفاسیر کلی و آراء کمیته حقوق بشر استناد کرده است.^۲

دیوان اروپایی حقوق بشر نیز سهم بزرگی در تبیین تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات در چارچوب کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ایفا کرده است. در رویه این دیوان تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات را می‌توان به تعهدات پیش از سلب حیات که به منظور پیشگیری از سلب حیات باید اتخاذ شوند و تعهدات پس از سلب حیات طبقه‌بندی کرد. در مورد تعهدات ایجابی پیشینی، دیوان اروپایی در قضیه عثمان علیه بریتانیا ضابطه‌ای مطرح نموده است که از آن می‌توان به‌عنوان ضابطه عثمان یاد کرد. دیوان در این قضیه که مربوط به قتل پدر دانش‌آموزی بود که توسط معلم مدرسه علی‌رغم هشدار قبلی به پلیس به ضربه گلوله کشته شد مقرر کرد:

«... جایی که ادعایی مبنی بر تخلف مقامات از تعهدات ایجابی آنها برای حمایت از حق حیات وجود دارد... دیوان باید به این اقتناع برسد که مقامات مربوطه می‌دانستند یا باید می‌دانستند که در زمان مورد نظر خطر واقعی و قریب‌الوقوعی در اثر اعمال کیفری شخص ثالث نسبت به حیات فرد یا افراد معین وجود داشته و با این حال مقامات نسبت به اتخاذ تدابیر معقول [و مقتضی] در چارچوب اقتدارات‌شان - که انتظار می‌رفت از ریسک اجتناب کند - قصور به عمل آورده‌اند...»^۳

1. General Comment on Art. 6 of ICPCR, No.6, *op.cit.*, Para 5.

2. Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), *ICJ Reports* 2010, para 66.

دیوان در این قضیه مقرر کرد که، کمیته از زمان تأسیس مجموعه قابل ملاحظه‌ای از رویه قضایی (case law) را به‌ویژه در پاسخ به مکاتبات فردی افراد و در قالب «تفاسیر کلی» خود ایجاد نموده است. هرچند دیوان در اعمال وظایف قضایی‌اش به هیچ شکلی خود را متعهد نمی‌داند که در تفاسیرش از میثاق از کمیته سرمشق بگیرد. اما باور دارد که باید وزن زیادی به تفسیر مصوب این نهاد مستقل که به‌طور ویژه به منظور نظارت بر اعمال آن معاهده تأسیس شده، بدهد.

3. *Osman v. the United Kingdom*, ECHR, 28.10.1998, Para 116.

دیوان در قضایای بعدی ضابطه عثمان را به حوادث غیرجنایی که در آنها حیات افراد به دلایلی به غیر «اعمال کیفری شخص ثالث»، در معرض خطر واقعی و قریب‌الوقوع قرار می‌گرفت، تسری داده است. قضایای برو، کمال اقلو و کاواک علیه ترکیه سه قضیه‌ای هستند که در آنها تعهدات ایجابی برای تضمین حق حیات به اعمال غیرکیفری قابل انتساب به ترکیه تسری پیدا کرده است.

قضیه برو، به کشته شدن دختر بچه‌ای مربوط می‌شد که به دلیل حمله سگی و لگردد در خیابان کشته شد. دیوان در این قضیه مقرر کرد که، مجموعه حوادث رخ‌پیش از حمله مرگبار سگ، برای احراز این نکته که مقامات «تعهد ایجابی» به اتخاذ تدابیر پیشگیرانه داشته‌اند کافی نیست. هیچ مدرک و دلیلی وجود ندارد که مقامات نسبت به وجود خطر فوری نسبت به حیات دختر علم داشته یا باید می‌داشتند.^۱ در نتیجه دیوان اروپایی حکم کرد که ترکیه ماده ۲ کنوانسیون را نقض نکرده است.

قضیه کمال اقلو داستان تراژدیک مربوط به فوت پسر بچه ۷ ساله سال اولی بود که به دلیل تعطیلی زود هنگام مدرسه و به موقع نیامدن اتوبوس شهرداری- که وظیفه نقل و انتقال بچه‌های مدرسه را داشت- در برف و کولاک منجمد شد و جان سپرد. دیوان در این قضیه برخلاف قضیه برو، نقض حق حیات را احراز کرد. دیوان مقرر کرد که هر خطری نسبت به حیات افراد، مقامات را نسبت به اتخاذ تدابیر عملیاتی برای جلوگیری از خطر متعهد نمی‌سازد. اما در این قضیه مقامات ترکیه با غفلت در مطلع کردن سرویس اتوبوس شهری نسبت به تعطیلی زود هنگام مدرسه، نسبت به اتخاذ تدابیری که می‌توانست از به مخاطره انداختن حیات کودک اجتناب کند قصور ورزیده‌اند.^۲

حکم مشابهی نیز در قضیه کاواک علیه ترکیه دیده می‌شود. در این قضیه دیوان مقرر نمود که مقامات ترکیه در انجام وظیفه‌شان مبنی بر اطمینان نسبت به نظارت و مراقبت از اماکن آموزشی

1. *Affaire berü c. Turquie*, ECHR, Deuxième Section, 11/01.2011, Para. 46, at:

< <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102689>>.

2. *Kemaloglu v. Turkey*, European Court of Human Rights, 10.04.2012, at: <

قصور ورزیده‌اند.^۱ قضیه مربوط به چاقو خوردن دانش‌آموز پسر ۱۵ ساله در مقابل مدرسه محل تحصیلش بود که در نهایت به محکومیت دولت ترکیه منتهی شد. از رویه دیوان اروپایی به سادگی می‌توان به ماهیت تعهدات ایجابی دولت‌ها در حق حیات پی برد. درحالی‌که ماهیت تعهدات سلبی دولت‌ها در این خصوص تعهد به نتیجه^۲ بود ماهیت تعهدات ایجابی تعهد به وسیله^۳ می‌باشد. با این توضیح که به تعبیر دیوان اروپایی در قضیه عثمان، پایبندی دولت به تعهدات ایجابی ناشی از حق حیات با معیار معقولانه بودن رفتار دولت در حفظ حق حیات سنجیده خواهد شد.

در تطبیق یافته‌های موجود در رویه قضایی با حادثه منا، باید به این سؤال پاسخ داده شود که آیا مقامات دولت عربستان سعودی می‌دانستند یا باید می‌دانستند که اجتماع بیش از حد حجاج در معابر منتهی به منا می‌توانسته منتهی به خطر واقعی و قریب‌الوقوعی نسبت به جان و حیات حجاج شود و با این حال نسبت به اتخاذ تدابیر معقول [و مقتضی] در چارچوب اقتدارات‌شان - که انتظار می‌رفت از ریسک اجتناب کند - قصور به عمل آورده‌اند؟ هرچند پاسخ به این سؤال باید با مطالعه دقیق وضعیت داده شود اما با توجه به پنجاه سال تجربه مقامات عربستان سعودی در برگزاری مناسک حج و کنترل و نظارت لحظه‌ای و دقیق آنها از طریق دوربین‌های مداربسته موجود، پاسخ علی‌الظاهر مثبت به نظر می‌رسد. افزون بر این، ادعای بستن درب‌های خروجی؛ مسدود نکردن ورودی‌های منتهی به محل تجمع حجاج علی‌رغم اطلاع از متراکم شدن جمعیت حجاج؛ عدم تلاش برای گشودن درب‌های فرعی مشرف بر چادرهای کشورهای دیگر؛ و در صورت اثبات، اختصاص بخشی از مسیر به خودرویی تشریفاتی؛ همگی بیانگر قصور مقامات عربستانی در اتخاذ تدابیری است که می‌توانست از حادثه ممانعت به عمل آورد.

جدای از موارد فوق، با توجه به اینکه بسیاری از حجاج فوت شده، در اثر تشنگی و عدم دریافت مراقبت‌های اولیه جان خود را از دست دادند، نقض حق بر بهداشت و مراقبت‌های بهداشتی نیز قابل بررسی است که در بند بعدی به آن پرداخته خواهد شد.

1. *Kayak v. Turkey*, European Court of Human Rights, 10.07.2012, at: <
http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4016232-4682097#{'itemid':["003-4016232-4682097"]}>.

2. *Obligation to result*.

3. *Obligation to conduct*.

تعهدات ایجابی پسینی حق حیات، بیشتر آیینی و شکلی است. مطابق رأی کمیته حقوق بشر در قضیه *پیستانو علیه فلیپین* هنگامی که شخصی در شرایطی که متضمن نقض حق حیات است، فوت می‌کند دولت عضو به انجام تحقیقات برای اطمینان از اینکه هیچ بی‌کیفرمانی وجود نخواهد داشت، ملتزم است. دولت عضو میثاق به موجب زیر بند (الف) (۳) ماده ۲ میثاق به جبران مؤثر و همچنین انجام تحقیقات به موقع، مؤثر و بی‌طرف متعهد می‌باشد. دولت عضو همچنین به پیشگیری از نقض‌های مشابه در آینده متعهد می‌باشد.^۱

دیوان اروپایی حقوق بشر نیز در قضیه *مک‌کنن و سایرین علیه بریتانیا* مقرر نموده است که حق حیات مندرج در ماده ۲ کنوانسیون متضمن تعهدات ایجابی و آیینی است. شامل تعهدات دولت به انجام تحقیقات نسبت به فوت‌هایی که احتمالاً از رهگذر نقض کنوانسیون رخ داده است.^۲

این دیوان در قضیه *مک‌کیر چین حکم* کرد که هدف از این تحقیقات تضمین این واقعیت است که «قوانین ملی مربوط به حفاظت از حق حیات به درستی اجرا شده و مأمورین دولتی برای مرگ‌های حادث در حوزه‌های مسئولیتی خود» پاسخگو باشند. تحقیق کافی، تحقیقی است که برای تعیین اینکه آیا زور استفاده شده در اوضاع و احوال خاص خودش قابل توجیه بوده یا خیر، هدایت‌کننده باشد، و باید توسط افرادی انجام شود که مستقل از مقامات دولتی درگیر در حادثه هستند. به علاوه، تحقیقات باید امکان شناسایی هویت افراد مسئول را به وجود آورده و از مجازات آنها حمایت نماید. شرط استقلال نه تنها به معنای فقدان «رابطه سازمانی یا سلسله مراتبی است بلکه همچنین به معنای استقلال واقعی است».^۳

بنابراین، مطابق رویه موجود پس از سلب حیاتی که در آن گمان می‌رود حق حیات نقض شده است، تعهدات ایجابی دولت‌ها درباره حق حیات مستلزم انجام تحقیقات مستقلانه، فوری و سریع

1. *Felipe and Evelyn Pestaño v. The Philippines*, Communication No. 1619/2007, U.N. Doc. CCPR/C/98/D/1619/2007 (2010), paras. 7(5), 7(6), 9, at: <<https://www1.umn.edu/humanrts/undocs/1619-2007.html>>.

2. *McCann others v. the United Kingdom*, 18984/91 [1995] ECHR 31 (27 Sep. 1995), Para. 161, available at: <<http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1995/31.html>>.

3. *McKerr v. The United Kingdom*, 28883/95 [2001] ECHR 329 (4 May 2001), Paras. 111-112, available at: <www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/2001/329.html>. see also: (Anguelova v. Bulgaria, § 137, *Jasinskis v. Latvia*, judgment of 21.12.2010, § 72).

است که بتواند ظرفیت روشن‌سازی وقایع را داشته باشد و در دسترس وابستگان شخص قربانی و عموم مردم قرار بگیرد.^۱

عملکرد دولت عربستان به سختی با این تعهدات منطبق است. مقامات این کشور با گذشت بیش از یک ماه از حادثه هنوز آمار دقیقی از کشته‌شدگان و مصدومین حادثه اعلام نکرده‌اند و هنوز هیچ گزارشی از شرح حادثه و علل و عوامل آن رسماً منتشر نکرده و هیئت مستقلی را مأمور انجام تحقیقات نکرده‌اند. در عوض مقامات عربستان سعودی از طرفی حاضر به تأیید تعداد کشته‌شدگانی که تعداد آنها حاصل جمع قربانیان اعلام شده از سوی دولت‌های متبوع حجاج متوفی است، نمی‌باشند. مقامات این کشور در حالی بر تعداد ۷۷۰ نفر قربانی اصرار می‌کنند^۲ که طبق آخرین آمار اعلام شده از سوی خبرگزاری رویترز، تعداد قربانیان ۲۰۷۰ نفر اعلام شده است.^۳ به علاوه، مقامات دولت ایران همچنان بر وضعیت نامعلوم ۲۵ نفر حاجی مفقود تأکید می‌کنند که در بین آنها نام تنی چند از مقامات لشکری و کشوری شامل یکی از دیپلمات‌های سابق ایران به چشم می‌خورد.^۴

۲. نقض حق بر بهداشت و مراقبت‌های طبی

بهداشت یک حق بنیادین بشری است که برای برخورداری از سایر حقوق بشری از جمله حق حیات گریزناپذیر است.^۵ این حق در بند ۱ ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر تدوین شده است.

1. Factsheet – Right to life, *European Court of Human Rights*, **Press Unit**, June 2013, P 5, at: <http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Life_ENG.pdf>.
2. *Saudi Arabian Hajj stampede death toll rises*, **Aljazeera**, 26 September 2015, <<http://www.aljazeera.com/news/2015/09/saudi-arabian-hajj-stampede-death-toll-rises-150926130030311.html>>.
3. Death toll in Saudi hajj disaster at least 2,070: Reuters tally, **Reuters**, 29 October 2015, at: <<http://www.reuters.com/article/2015/10/29/us-saudi-haj-idUSKCN0SN2F020151029#sTg2V7UpU4aExEko.97>>.
۴. سعید اوحدی (رئیس سازمان حج و زیارت ایران): وضعیت ۲۵ مفقود ایرانی منا مشخص نیست، **سایت خبری فرارو**، ۱۴ آبان ۱۳۹۴، در:

<<http://fararu.com/fa/news/251876>> / اوحدی-وضعیت-۲۵-مفقود-ایرانی-منا-مشخص-نیست.

5. CESCR General Comment No. 14: *The Right to the Highest Attainable Standard of Health* (Art. 12), Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000, Para.1.

به موجب این بند: «هرکس به سطح استاندارد از زندگی، سلامتی و رفاه خود و خانواده‌اش شامل خوراک و مسکن و مراقبت‌های طبی و خدمات اجتماعی لازم، حق دارد...». ماده ۱۲ میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز به تبیین این حق پرداخته است. به موجب این ماده: «۱. دولت‌های طرف این میثاق حق هرکس را به بهره‌مندی از بهترین حال سلامت جسمی و روحی ممکن الحصول به رسمیت می‌شناسند. ۲. تدابیری که دولت‌های طرف این میثاق برای تأمین استیفای کامل این حق اتخاذ خواهند کرد شامل اقدامات لازم برای تأمین امور زیر خواهد بود: الف) ... ب) بهبود بهداشت محیط و بهداشت صنعتی از جمیع جهات؛ ج) پیشگیری و معالجه بیماری‌های همه‌گیر-بومی- حرفه‌ای و سایر بیماری‌ها و همچنین پیکار بر علیه این بیماری‌ها؛ د) ایجاد شرایط مناسب برای تأمین مراجع پزشکی برای عموم در صورت ابتلای به بیماری».

دولت عربستان عضو این میثاق نیز نشده است. بنابراین، در صورتی می‌توان به منویات مندرج در این ماده استناد کرد که قائل به ماهیت عرفی برای آن باشیم. در این راستا، اعلامیه حقوق بشر برای افرادی که تبعه دولتی که در آن زندگی می‌کنند نیستند، «حق بر حمایت از سلامتی، مراقبت طبی» را در میان سایر حقوق جزء حقوق بشری بیگانگان تضمین کرده است.^۱ لازم به ذکر است اساسنامه سازمان بهداشت جهانی، تعریف موسعی از بهداشت ارائه کرده است. به موجب این اساسنامه بهداشت: «وضعیت بهزیستی کامل فیزیکی، ذهنی و اجتماعی است و نه صرف نداشتن بیماری یا ضعف و ناتوانی».^۲ اعلامیه اسلامی حقوق بشر نیز این حق را تضمین نموده است. به موجب بندهای ب و ج ماده ۱۷ این اعلامیه:

«ب) هرکس بر مراقبت‌های طبی و اجتماعی و خدمات عمومی که از سوی جامعه و دولت برحسب امکانات موجود، ارائه می‌کنند حق خواهد داشت.

(Contained in Document E/C.12/2000/4).

1. Declaration on the human rights of individuals who are not nationals of the country in which they live, op.cit., Article 8 (1)(c).
2. Constitution of the World Health Organization, 22 July 1946, *preamble*, at: < http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf >.

ج) دولت‌ها باید اطمینان حاصل کنند که حق فرد به زندگی شرافتمندانه‌ای که بتواند از طریق آن مایحتاج خود و خانواده‌اش را برآورده سازد، تأمین می‌شود. این مایحتاج شامل خوراک، پوشاک، مسکن، آموزش و مراقبت‌های طبی و سایر نیازهای اساسی می‌شود.^۱

کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز این حق را شامل دسترسی به آب آشامیدنی و مراقبت‌های بهداشتی و طبی دانسته است. همچنین به نظر کمیته، در دسترس بودن آب آشامیدنی جزء حداقل ملزومات برای تحقق حق بر بهداشت محسوب می‌شود.^۱

بررسی نقض حق بر بهداشت و مراقبت‌های طبی در حادثه منا، مستلزم بررسی دقیق وقایع قضیه است. با این حال، مطابق اظهارات بسیاری از حجاج باقیمانده، تعداد زیادی از فوت‌ها بر اثر تأخیر ناموجه مقامات عربستانی در ارائه آب آشامیدنی، مراقبت‌های اولیه درمانی، فقدان نیروهای امدادی و درمانی و بی‌توجهی نیروهای موجود رخ داده است. پر واضح است که در صورت اثبات موضوعی این ادعاها، نقض حق بر بهداشت و به تبع آن حق بر حیات حجاج محرز خواهد شد. همچنین ادعا شده است که مقامات عربستانی در ارائه آب آشامیدنی، خدمات درمانی و بهداشتی نسبت به حجاج ایرانی رفتاری تبعیض‌آمیز داشته‌اند که در بند بعدی به آن پرداخته می‌شود.

۳. نقض حق بر عدم تبعیض نژادی و رفتار برابر با اتباع سایر دول

بی‌شک اصل منع تبعیض را باید هسته مرکزی نظام بین‌المللی حقوق بشر دانست. این اصل تقریباً در تمامی اسناد حقوق بشری مورد تأکید قرار گرفته است و نیازی به تأکید بر ماهیت عرفی آن نیست. خوشبختانه کنوانسیون بین‌المللی امحای کلیه اشکال تبعیض نژادی^۲ مصوب ۱۹۶۶ از جمله محدود اسناد بین‌المللی است که دولت عربستان در ۲۳ سپتامبر سال ۱۹۹۷ به عضویت آن درآمده است.^۳ هرچند که با اعمال شرط بر ماده ۲۲ کنوانسیون، امکان رجوع به دیوان بین‌المللی دادگستری برای حل اختلافات احتمالی بین اعضای کنوانسیون را از بین برده است.

1. CESCR General Comment No. 14: *The Right to the Highest Attainable Standard of Health* (Art. 12), *op.cit.*, Paras 11, 12(a).

2. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, New York, 7 March 1966.

۳. گفتنی است که دولت ایران نیز در ۲۹ اوت سال ۱۹۶۸ به عضویت این کنوانسیون درآمده است.

ایران و عربستان سعودی به‌عنوان دولت‌های عضو این کنوانسیون متعهد شده‌اند که از جمله حق برخورداری از بهداشت بدون تبعیض از حیث نژادی را تضمین کنند. به موجب ماده ۵ کنوانسیون: «دول عضو طبق تعهدات اساسی مندرج در ماده ۲ متعهد می‌شوند که تبعیضات نژادی را به هر شکل و صورتی که باشد ممنوع و ریشه‌کن سازند و حق هر فرد را به برابری در نزد قانون و به‌ویژه در تمتع از حقوق زیر بدون تمایز از لحاظ نژاد یا رنگ یا ملیت یا قومیت تضمین نمایند. الف؛ ب؛ ج؛ د؛ ه؛ ه - حقوق اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی خصوصاً: ۱؛ ۲؛ ۳؛

۴. حق استفاده از بهداشت عمومی و مراقبت‌های پزشکی و بیمه‌های اجتماعی و خدمات اجتماعی....

کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز بر تعهد دولت‌های عضو میثاق در ارائه خدمات بهداشتی و مراقبت‌های طبی بدون تبعیض تأکید کرده است.^۱ علاوه بر این، دولت عربستان طی معاهده مودت سال ۱۳۰۸ هجری شمسی، نه تنها به عدم تبعیض در رفتار با حجاج ایرانی که به داشتن بهترین رفتاری که در حق اتباع سایر دول معمول می‌دارد متعهد شده است.^۲ به موجب ماده ۳ این عهدنامه: «هر یک از طرفین معظمین متعاهدین متعهد می‌شوند که اتباع طرف متعاهد دیگر را در مملکت خود از جمیع حقوق و مزایایی که اتباع دولت کامله‌الوداد^۳ از آن بهره‌مند می‌گردند برخوردار سازند حکومت اعلیحضرت پادشاه حجاز و نجد و ملحقات آن متعهد می‌گردد که نسبت به حجاج ایرانی از هر حیث مثل سایر حجاجی که به بیت‌الله‌الحرام می‌روند معامله و رفتار نموده و اجازه ندهند که نسبت به حجاج ایرانی در ادای مناسک حج و فرائض

1. CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12), op.cit., Para 18.

۲. قانون اجازه مبادله عهدنامه مودت منعقد بین دولتین ایران و حجاز و نجد و ملحقات، مصوب ۱۹ دی ماه ۱۳۰۸، قابل دسترسی در وبگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران.

چنان‌که از نام این عهدنامه برمی‌آید مسائل حقوقی قابل تأملی در مورد اعتبار آن قابل طرح است. این عهدنامه چند سال پیش از تأسیس دولت معاصر عربستان سعودی میان دولت ایران و برخی از اجزای دولت کنونی دولت عربستان منعقد شده است. از این‌رو، مسائل حقوقی در مورد جانشینی دولت عربستان، استمرار اعتبار عهدنامه در غیاب عدم استناد طرفین به آن مطرح می‌باشد که پاسخ دادن به آنها مقال دیگری می‌طلبید.

3. Most Favorite Nations.

دینی آنها هیچ‌گونه مشکلاتی ایجاد شود و نیز تعهد می‌نمایند که وسایل امنیت و آسایش و اطمینان آنها را فراهم نمایند».

۱. نقض حق بر اطلاعات و دسترسی‌های کنسولی

کنوانسیون وین در مورد روابط کنسولی مصوب ۱۸ آوریل ۱۹۶۳ که هر دو دولت ایران و عربستان سعودی عضو آن هستند دارای مقررات مرتبطی با حادثه منای می‌باشد. بندهایی از مواد ۳۶ و ۳۷ این کنوانسیون تعهداتی را برای دولت پذیرنده برای ارائه اطلاعات و دسترسی کنسول دولت فرستنده به اتباع دولت فرستنده پیش‌بینی کرده است.

به موجب فقره (ب) از بند ۱ ماده ۳۶ کنوانسیون «در صورتی که در حوزه کنسولی، یکی از اتباع دولت فرستنده توقیف یا زندانی و یا در انتظار محاکمه، بازداشت و یا به هر عنوان دیگر بازداشت شده باشد، مقامات صلاحیت‌دار دولت پذیرنده بنا به تقاضای ذی‌نفع بدون تأخیر مراتب را به پست کنسولی دولت فرستنده اطلاع خواهند داد...».

در حادثه منای در روزهای پس از حادثه ادعا شد که تعدادی از اتباع ایرانی که در ابتدا تصور می‌شد جزء جان‌باختگان حادثه منای بودند، توسط مقامات سعودی بازداشت شده‌اند. در صورت صحت این ادعا، دولت عربستان برای نقض این ماده از کنوانسیون، دارای مسئولیت بین‌المللی خواهد بود.^۱ با این حال، مطابق با اظهارات آقای سعید اوحدی رئیس سازمان حج و زیارت ایران «طبق روال معمول، هرگونه بازداشت اتباع ایرانی در عربستان به اطلاع کنسولگری ایران رسانده می‌شود. تاکنون هیچ گزارشی درباره بازداشت ایرانیان به کنسولگری داده نشده است».^۲ مطابق اطلاعات موجود، آقای حسین رحیمی اهل ایلام، تنها زائر ایرانی بوده که در حادثه منای هم به دلیل

۱. گفتنی است که دیوان بین‌المللی دادگستری در دو قضیه *لاگرانده و اونا*، هر دو علیه ایالات متحده آمریکا، این کشور را به دلیل نقض حق اطلاع و دسترسی کنسولی مندرج در این ماده محوم کرد نگاه کنید به:

LaGrand (Germany v. United States of America), Judgment of 27 June 2001.

Avena and Other Mexican Nationals (Mexico v. United States of America), Judgment of 31 March 2004.

۲. اوحدی: ۴۵ پیکر دیگر از جان‌باختگان ایرانی فاجعه منای شناسایی شد/ پاسخ به احتمال بازداشت شدن مفقودان، ۲۰۱۵/۱۰/۶، در: <<http://www.khabareruz.ir/news/2798>>.

درگیری با شرطه عربستان و وارد ساختن خساراتی جزئی به خودروی پلیس برای مدت ۵ روز با دستور قضایی بازداشت شده بود که با رایزنی کاردار ایران با قاضی مزبور، نامبرده آزاد شده است.^۱ ماده ۳۷ کنوانسیون در مقایسه با ماده ۳۶ دارای ارتباط بیشتری با حادثه منا به نظر می‌رسد. به موجب این ماده، «هرگاه مقامات صلاحیت‌دار دولت پذیرنده اطلاعات مربوط را دست داشته باشند موظفند: (الف) در صورت فوت یکی از اتباع دولت فرستنده، مراتب را بدون تأخیر به پست کنسولی که فوت در حوزه آن رخ داده، اطلاع دهند». هر چند کنوانسیون وین، این حق را به‌عنوان حق دولت فرستنده در نظر گرفته است اما حق بر دسترسی به جنازه و اطلاع از سرنوشت افراد یکی از حق‌های بشری است که در اسناد و رویه بین‌المللی به آن تصریح شده است.

اعلامیه قاهره تنها سند حقوق بشری است که به این حق تصریح کرده است. به موجب بند (د) ماده ۲ این اعلامیه، «ایمنی جنازه از آسیب، حقی تضمین شده است. دولت موظف به حفاظت از آن است و تعرض به آن بدون مجوز شرعی ممنوع است».

همچنین دادگاه آمریکایی حقوق بشر در قضیه باماکا در خصوص حق مقرر نموده است که، «کمیسیون ادعا کرده که، دولت در نتیجه ناپدید شدن باماکا و لاسکرز، حق وابستگان درجه یک او و کل جامعه بر دانستن حقیقت را نقض کرده است. در این راستا، کمیسیون اعلام کرد که حق بر حقیقت، هم ماهیت جمعی دارد که شامل حق بر جامعه به "دسترسی بر اطلاعات اساسی برای توسعه نظامات دموکراتیک می‌شود" و هم ماهیت ویژه دارد که شامل حق بازماندگان قربانی به دانستن اینکه چه بر سر عزیزشان آمده است می‌گردد؛ این حق، شکلی از جبران محسوب می‌شود. دادگاه آمریکایی تأکید نموده است که دولت‌ها متعهدند جایی که ابهاماتی در مورد سرنوشت شخص ناپدید شده وجود دارد نسبت به وقایع تحقیق کنند ... پیرو این تفسیر، کمیسیون اظهار داشت که این حق یکی از اصول در حال ظهور حقوق بین‌الملل به موجب تفسیر پویای معاهدات حقوق بشری است...»^۲.

۱. زائر ایلامی بازداشت‌شده در عربستان آزاد شد، در: <<http://www.khabareruz.ir/news/9545>>.

2. Case of *Bámaca-Velásquez v. Guatemala*, *Inter-American Court of Human Rights*, Judgment of November 25, 2000 (*Merits*) Para 197.

همین دادگاه در قضیه روستای مویوانا بر حق اموات بر داشتن آیین خاصی از تدفین که در روستای ویوانا بین مردم نوجیکا رایج است تأکید نموده است.^۱ به دیگر سخن، وظیفه احترام به اجساد و آیین تدفین آنها از نظر دادگاه آمریکایی حقوق بشر یکی از حق‌های بشری به حساب می‌آید که از سوی دولت سورینام نادیده گرفته شده است.^۲

دولت عربستان سعودی پس از حادثه منا، تعدادی از جان‌باختگان حادثه را بدون اجازه و اطلاع وابستگان‌شان و بدون احراز هویت دفن کرده است. به گفته رئیس سازمان حج و زیارت ایران «عربستان در یک مرحله ۴۵۰ نفر، و در یک مرحله دیگر ۱۰۰۰ نفر از اجساد را در کشور خود دفن کرده است ضمن اینکه دو روز گذشته تعدادی دیگر از پیکرها با حکم وزارت بهداشت این کشور دفن شده‌اند لذا احتمال دارد جان‌باختگان ایرانی نیز بدون هماهنگی دفن شده باشند»^۳ که در این میان هویت ۱۷ زائر ایرانی نیز از طریق تطبیق آثار انگشت تعیین شده است.^۴

هرچند دین اسلام فصل مشترک مردم ایران و عربستان محسوب می‌شود اما اکثریت مردم در هر دو کشور تابع مذاهب متفاوتی هستند و به تبع از آیین‌های متفاوتی در تدفین اموات خود استفاده می‌کنند. در ایران تدفین اموات با غایت احترام به متوفی انجام می‌شود و پس از دفن، متناسب با توانایی مالی متوفی یا خانواده وی مزاری برای متوفی که حاکی از نام، نسب و زمان و مکان فوت می‌باشد تدارک دیده می‌شود؛ به‌نحوی که فقدان چنین مزاری، حمل بر «بی‌کسی یا عاقبت بخیر نشدن مرحوم»^۵ در نظر گرفته می‌شود. این در حالی است که در شاخه وهابی-سعودی اهل تسنن چنین آیینی، ناپسند و حتی شرک‌آلود تلقی می‌شود. دولت عربستان سعودی

1. Case of the Moiwana Community v. Suriname, *Inter-American Court of Human Rights*, Judgment of June 15, 2005, Para 98.

2. *Ibid.*, Para 103.

۳. احتمال وجود جان‌باختگان ایرانی در میان دفن‌شدگان، ۲۰/۰۷/۱۳۹۴، در:

< <http://tnews.ir/news/D64E49891759.html> >.

۴. اوحدی: دفن ۱۷ پیکر از جان‌باختگان ایرانی در عربستان، سه شنبه ۲۱ مهر ۱۳۹۴، در:

< <http://www.irankhabar.ir/fa/doc/news/43303/> >.

اوحدی-دفن-۱۷-پیکر-جان‌باختگان-ایرانی-عربستان

5. *cf.* Case of the Moiwana Community, *op.cit.*, Paras 98-99.

بی‌توجه به رویکرد ایرانی و شیعی، جان‌باختگان ایرانی را بدون نام و نشان و تعیین هویت در میان سایر جان‌باختگان دفن نموده است.

هرچند این دولت، آرزوی مسلمانان برای دفن در جوار خانه خدا (مکه مکرمه) و دشواری‌های نسبتاً قابل فهم نگهداری اجساد حجاج جان‌باخته را دلیل تدفین مزبور اعلام کرده است اما این دلایل به سختی می‌تواند در قالب یکی از معاذیر رافع وصف متخلفانه و مشخصاً قوای قاهره^۱ و اضطراب بهداشتی^۲ در نظر گرفته شده و مسئولیت دولت عربستان را زایل نماید. زیرا، در صورت وجود چنین عذری نیز، این رفتار دولت عربستان در عدم همکاری با مقامات ایرانی جهت شناسایی هویت اجساد بوده که باعث ایجاد قوای قاهره یا اضطراب بهداشتی برای تدفین فوری اجساد شده است. به هر حال، این دولت عربستان است که باید اثبات نماید تدفین فوری و بدون احراز و ثبت هویت جان‌باختگان «تنها راه معقول و موجود» دفع خطر بهداشتی برای سایر حجاج و بهداشت مردم آن دولت بوده است.

1. Force measures.
2. Health distress.

نتیجه‌گیری

بررسی فرضی این مقاله نشان می‌دهد که در حادثه منا و روزهای پس از آن، برخی از تعهدات حقوق بشری (مشخصاً حق حیات، حق بر بهداشت و درمان) و کنسولی عربستان سعودی نسبت به اتباع ایرانی و دولت ایران نقض شده است و این نقض‌ها به دولت مزبور قابل انتساب می‌باشد. در مورد نقض حق‌های بشری، مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان در برابر حجاج نجات یافته و خانواده‌های حجاج متوفی محرز است. با این حال، دولت ایران تنها هنگامی قادر به استناد به چنین مسئولیتی است که اتباعش پس از طی مراجع و جبران‌های داخلی موجود در عربستان در مدت زمانی معقول به نتیجه مطلوب و عادلانه نائل نگردند. در این صورت دولت ایران می‌تواند در قالب «حمایت دیپلماتیک» رسماً به مسئولیت دولت عربستان سعودی استناد کند. اما در مورد نقض تعهدات مندرج در کنوانسیون عدم تبعیض نژادی ۱۹۶۶، معاهده مودت ۱۳۰۸ (در صورت اعتبار) و کنوانسیون روابط کنسولی ۱۹۶۳ مسئولیت دولت عربستان از هم اکنون قابل استناد است. با این همه، باید در نظر داشت که به‌ویژه در حقوق بین‌الملل، بین وجود حق با استیفای آن فرسنگ‌ها فاصله است. سازکارهای حل و فصل اختلافات بین‌المللی محدود، زمان‌بر و عمدتاً ناکارآمد هستند. این سازکارها محدودند چون اصل رضایی بودن صلاحیت محاکم بین‌المللی امکان توسل به محاکم را بسیار محدود می‌کند. زمان‌بر بودن این سازکارها از مؤثر بودن آنها می‌کاهد و در نهایت ناکارآمدی این سازکارها که ریشه در پذیرش اصل حاکمیت دولت‌ها در حقوق بین‌الملل دارد، اجرای حکم احتمالی صادره را به اراده دولت دادباخته موکول می‌کند. در چنین شرایطی دولت ایران باید ضمن «استناد به مسئولیت» دولت عربستان، راهکار را در مذاکرات جدی به منظور انعقاد موافقت‌نامه‌ای جهت تضمین حقوق حجاج ایرانی و پیشگیری از حوادث مشابه در آینده دنبال کند. همچنین دولت ایران باید با جمع‌آوری مستندات و شواهد موجود از نیروی نهادهای غیردولتی به عنوان اهرم فشاری علیه دولت عربستان سود جوید.

فهرست منابع

الف) فارسی

۱. احتمال وجود جان‌باختگان ایرانی در میان دفن شدگان، ۲۰/۰۷/۱۳۹۴، در: <http://tnews.ir/news/D64E49891759.html>
۲. اوحدی: ۴۵ پیکر دیگر از جان‌باختگان ایرانی فاجعه مناسنا سایی شد/ پاسخ به احتمال بازداشت شدن مفقودان، ۲۰/۱۵/۱۰/۶، در: <http://www.khabareruz.ir/news/2798>
۳. اوحدی: دفن ۱۷ پیکر از جان‌باختگان ایرانی در عربستان، سه شنبه ۲۱ مهر ۱۳۹۴، در: <http://www.irankhabar.ir/fa/doc/news/43303> / اوحدی-دفن-۱۷-پیکر-جان‌باختگان-ایرانی-عربستان.
۴. تعداد قربانیان حادثه مناسنا به تفکیک کشورها، ۱۳۹۴/۷/۲۱، در: <http://otaghkhabar24.ir/news/19198>.
۵. زائر ایلامی بازداشت‌شده در عربستان آزاد شد، در: <http://www.khabareruz.ir/news/9545>.
۶. سعید اوحدی (رئیس سازمان حج و زیارت ایران): وضعیت ۲۵ مفقود ایرانی مناسنا مشخص نیست، <http://fararu.com/fa/news/251876> / سایت خبری فرارو، ۱۴ آبان ۱۳۹۴، در: <http://fararu.com/fa/news/251876> / اوحدی-وضعیت-۲۵-مفقود-ایرانی-مناسنا-مشخص-نیست.
۷. فضیحه: شرکه صهیونیه عمل فی مکه لتأمین حجاج بیت الله الحرام، اسرار عربیه، <http://asrararabiya.com>.
۸. قانون اجازه مبادله عهدنامه مودت منعقدہ بین دولتین ایران و حجاز و نجد و ملحقات، مصوب ۱۹ دی ماه ۱۳۰۸، قابل دسترسی در وبگاه مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران.
۹. وزیر بهداشت عربستان: حادثه مناسنا از بی‌انضباطی حجاج بود، خیرگزاری دانشگاه آزاد اسلامی ایران، پنج‌شنبه ۲ مهر ۱۳۹۴، در: <http://tnews.ir/news/42EB48832588.html?old=1>.

ب) لاتین

10. *Affaire berü c. Turquie*, **ECHR**, Deuxième Section, 11.01.2011, at: < <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102689>>.
11. Ahmadou Sadio Diallo (Republic of Guinea v. Democratic Republic of the Congo), *ICJ Reports* 2010.
12. Almajal G4S contributes to the Saudi Road Safety Event, 01 May 2014, at: < <http://www.g4s.com.sa/enSA/Media%20Centre/News/2014/Saudi%20Road%20Safety%20Event/> >.
13. *Asrar arabiya: G4S to secure pilgrimage in Saudi Arabia*, Tuesday, 24 September 2013, at: < <https://www.middleeastmonitor.com/news/middle-east/7502-asrararabiya-g4s-to-secure-pilgrimage-in-saudi-arabia>>.
14. At U.N., Iran's Rouhani calls for investigation into Haj crush, Reuters, 27 Sep. 2015, at: < <http://www.reuters.com/article/2015/09/27/us-un-assembly-iran-haj-idUSKCN0RQ0JV20150927>>.
15. *Avena and Other Mexican Nationals* (Mexico v. United States of America), Judgment of 31 March 2004.
16. Case of *Bámaca-Velásquez v. Guatemala*, *Inter-American Court of Human Rights*, Judgment of November 25, 2000 (*Merits*).
17. Case of *Giuliani and Gaggio v. Italy*, *European Court of Human Rights*, GRAND CHAMBER, 24 March 2011, Para. 251. At: < <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104098>>.
18. Case of the *Moiwana Community v. Suriname*, *Inter-American Court of Human Rights*, Judgment of June 15, 2005.
19. CESCR General Comment No. 14: *The Right to the Highest Attainable Standard of Health* (Art. 12), Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000, (*Contained in Document E/C.12/2000/4*)
20. *Commission, 2001*, vol. II, Part Two.
21. Constitution of the World Health Organization, 22 July 1946, *preamble*, at: < http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf>.
22. D.J. Harris, *Cases and Materials on International Law*, Fifth edition, Sweet and Maxwell Pub., London, 1998.
23. Death toll in Saudi hajj disaster at least 2,070: Reuters tally, **Reuters**, 29 October 2015, at:

- <<http://www.reuters.com/article/2015/10/29/us-saudi-haj-idUSKCN0SN2F020151029#sTg2V7UpU4aExEko.97> >.
24. Death toll in Saudi hajj disaster at least 2,070: Reuters tally, **Reuters**, 29 October 2015, at:
<<http://www.reuters.com/article/2015/10/29/us-saudi-haj-idUSKCN0SN2F020151029#sTg2V7UpU4aExEko.97> >.
25. Declaration on the human rights of individuals who are not nationals of the country in which they live, G.A. Res. A/RES/40/144, 13 Dec. 1985.
26. Draft articles on Diplomatic Protection, Official Records of the General Assembly, Sixty-first Session, Supplement No. 10 (A/61/10), 2006.
27. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, *Yearbook of the International Law*
28. Drafting history of Universal Declaration of Human Rights, at:
<http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/udhr/udhr_general/drafting_history_10.html >.
29. Factsheet – Right to life, *European Court of Human Rights*, **Press Unit**, June 2013, P.5, at:
< http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Life_ENG.pdf>.
30. *Felipe and Evelyn Pestaño v. The Philippines*, Communication No. 1619/2007, U.N. Doc. CCPR/C/98/D/1619/2007 (2010), at: < <https://www1.umn.edu/humanrts/undocs/1619-2007.html>>.
31. General Comment on Art. 6 of ICPCR, No.6, Human Rights Committee, HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I), 30 April 1982, at:
<[http://ccprcentre.org/doc/ICCPR/General%20Comments/HRI.GEN.1.Rev.9\(Vol.I\)_GC6_en.pdf](http://ccprcentre.org/doc/ICCPR/General%20Comments/HRI.GEN.1.Rev.9(Vol.I)_GC6_en.pdf)>.
32. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, New York, 7 March 1966.
33. *Jasinskis v. Latvia*, **ECHR**, judgment of 21.12.2010.
34. *Kayak v. Turkey*, **ECHR**, 10.07.2012, at: < [http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4016232-4682097#{"itemid":\["003-4016232-4682097"\]} >.](http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-4016232-4682097#{)
35. *Kemaloglu v. Turkey*, **ECHR**, 10.04.2012, at: < [36. Kingdom of Saudi Arabia, *The Ministry of Hajj Portal*, \(visited at 28 Oct. 2015\) at:](http://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-3907391-4511173#{)

- <<http://haj.gov.sa/en-US/Information/AboutMinistry/Sectors%20OfMinistry/Pages/AboutMinistry.aspx>>.
37. Kingdom of Saudi Arabia, The Ministry of Hajj Portal, (visited at 28 Oct. 2015) at:
<<http://haj.gov.sa/en-US/Information/AboutMinistry/Sectors%20OfMinistry/Pages/AboutMinistry.aspx>>.
38. *LaGrand* (Germany v. United States of America), Judgment of 27 June 2001.
39. *M. Magdalena Sepúlveda*, *The nature of obligations under the international covenant on economic social and cultural rights*, Oxford, New York, 2003.
40. *McCann others v. the United Kingdom*, 18984/91 [1995] **ECHR** 31 (27 Sep. 1995), Para. 161, available at: <<http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1995/31.html>>.
41. *McKerr v. The United Kingdom*, 28883/95 [2001] **ECHR**, (4 May 2001), available at: <www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/2001/329.html>.
42. *Osman v. the United Kingdom*, **ECHR**, 28.10.1998.
43. Rome Statute of the International Criminal Court, 1998.
44. *Saudi Arabian Hajj stampede death toll rises*, **Aljazeera**, 26 September 2015, < <http://www.aljazeera.com/news/2015/09/saudi-arabian-hajj-stampede-death-toll-rises-150926130030311.html>>.
45. *Saudi Arabian Hajj stampede death toll rises*, **Aljazeera**, 26 September 2015, < <http://www.aljazeera.com/news/2015/09/saudi-arabian-hajj-stampede-death-toll-rises-150926130030311.html>>.
46. Stampede of pilgrims in Mina, near the holy city of Makkah , Ministry of Health Portal, Kingdom of Saudi Arabia, Press Release, 24 September 2015, at:
<<http://www.moh.gov.sa/en/Ministry/MediaCenter/News/Pages/News-2015-09-25-020.aspx>>.
47. Kingdom of Saudi Arabia, The Council of Ministers Resolution no. 93, dated 10/6/1420 A.H.; The Council of Ministers Resolution no. 179, dated 26/6/1429 A.H.